

Ugor szótani kérdések

1. „A nyelvészet fő feladata — állapítja meg SZTÁLIN alapvető tudománytörténeti jelentőségű tanulmányában — a nyelvfejlődés belső törvényeinek tanulmányozása.”¹ E törvények lényegét vizsgálva V. N. JARCEVA arra az eredményre jutott, hogy ezek „mindenekelőtt a nyelv alapjában”, tehát nyelvtani rendszerében és alapszókincsében összpontosulnak, amelyek a nyelv „minőségének”, saját nemzeti karakterének megőrzését biztosítják, egymással szoros kapcsolatban vannak; emellett az egész szókészletet átfogó nyelvtani rendszer egyúttal az alapszókincs szavait is átfogja, s ezekhez még külön sajátos viszony is fűzi, mivel az egyes nyelvek nyelvtani rendszerének belső fejlődéstörvényei visszatükröződnek az alapszókincs kifejlődésében, az illető nyelv szóképzésének törvényeiben”². A nyelvfejlődés belső törvényeinek tanulmányozása szempontjából tehát különösen nagy fontosságot kell tulajdonítani azoknak az etimológiai kutatásoknak, melyek egy-egy szócsalád sokszor nagyon is messze szétágazó tagjairól állapítják meg a közös eredetet, illetve a fejlődéstörténeti összetartozást.

Ebbe a kutatási körbe tartoznak természetesen mindenekelőtt azok a szócsaládok, melyek egyazon alapszónak vagy (ma már csak kikövetkeztethető) „gyök”-nek képzőkké-l, és esetleg magán a gyökön belül, hangzóváltással alkotott származékai. Ilyenek pl. *comb*: *cimpa*: *cubák*; *forr*: *fordít*: *fergeteg*: *fértelem*: *fertő*: *fetreng*: *ferde*: *fürge* (EtSz); *szilánk*: *szalu*: *szál*: *szalag* (PAIS: NyK. L, 337 kk.) stb., stb. (Az effélék a nyelvfejlődés belső törvényeinek tanulmányozása szempontjából azért nagyon fontosak, mert megmutatják, hogyan fejleszt a társadalmi-nyelvi közösség egyes különböző, de a szemlélet valamely mozzanatában azonos jelenségek megnevezésére szavakat ugyan azon gyökből, a tapasztalati anyagban észlelt közösséget így a nyelvi anyagban, a szókból is kifejezésre juttatva. A *forr*: *fordít*: *fergeteg* stb.-féle etimológiai szócsoportok tehát az őket létrehozó nyelvi közösség szemlélet-módjára, képzettársítási folyamataira vetnek fényt. De talán még érdekesebbek a *szilánk*: *szalu*: *szál* stb. típusú szócsaládok, melyek azt is megmutatják, milyen termelő tevékenység — azaz munka — fűződött az illető nyelvi társadalom történetének bizonyos szakaszán valamely természeti tárgyhoz, amely megmunkálendő termelőeszközül, vagy esetleg munkaeszközül szolgált.

Egy-egy szónak ilyen elbokrosodása természetesen a nyelvi élet fejlettebb fokán indul meg, amikor az illető nyelvi társadalomban már bizonyos készség alakult ki a fogalom- és rendszeralkotásra. Ezen a gondolkodási és nyelvi fokon

¹ SZTÁLIN: Marxizmus és nyelvtudomány. Szikra, 1950: 28. l.

² V. N. JARCEVA: »A nyelvfejlődés belső törvényei és a nyelvszisztem« c. előadásának ismertetése NyIK. III, 308. — A kiemelés tőlem való.

az összetartozó, vagy összetartozónak vélt jelenségeket egy közös alapszónak, vagy inkább alapszóelemnek bizonyos alaki módosításaival jelölik meg.³ Az ősi szóalkotásnak ez a módja — amennyire a nyelvi közösség többé-kevésbé tudatos erőfeszítéseit új gondolati tartalmak kifejezésére ilyen etimológiai szócsalások összeállításával legalább megkísérelhetjük nyomon követni⁴ — a nyelviség minden más megnyilatkozásánál világosabban és közvetlenebbül nyilvánítja annak a másik sztalíni tételnek mélységes igazságát, hogy „a nyelv elválaszthatatlanul egybekapcsolódik a gondolkodással.”⁵ Az ilyen etimológiai szócsaládok — alakban és jelentésben egymástól sokszor igen messzire eltávolodott tagjaikkal (melyekben a jelentésváltozás sokszor a legkülönbözőbb nyelvekből vett meglepő párhuzamokkal igazolható)⁶ — arra mutatnak, hogy a véletlennek és ösztönösségnek jóval kisebb szerepe volt a nyelvteremtési folyamatban, mint ahogy azt régebben általánosan képzelték. A fejlődő társadalomnak állandóan új és új anyagi szükségletei és igényei támadtak, s ennek megfelelően egyre fokozódtak nyelvi szükségletei és igényei is. Ha pedig a társadalom anyagi fejlődését nem tartjuk — mert nem is tarthatjuk — a véletlen művének: éppen mivel nyelv és gondolkodás elválaszthatatlan egymástól, nem tarthatjuk a véletlen művének a társadalom nyelvi fejlődését sem. Különbözik a nyelv tudatos jellegére utal SZTÁLINNAK az a lényeglátó megállapítása is, mely szerint „a nyelv, minthogy közvetlen kapcsolatban áll a gondolkodással, regisztrálja és szavakban, szavakból fűzött mondatokban lerögzíti a gondolkodás munkájának eredményeit, az ember megismerő tevékenységének vívmányait és így lehetővé teszi a gondolatcsereit az emberi társadalomban.”⁷

2. A nyelv életének valószínűleg az előbbinél ősi korszakában keletkeztek azok az alakpárok, amelyekben nem különböző alaktani elemekhez, hanem csupán egy-egy hangzó különbségéhez fűződnek a jelentéskülönbségek. Ilyen alakpár — ha mellőzzük az ikerszavakat és az úgynevezett „leíró” alakpárokat — általában igen kevés van. Ezek, az igenévszókkal együtt, szinte nyelvi kövületeknek tekinthetők, maradványoknak abból a nyelvállapotból, mikor a nyelvtani szerkezet még kialakulatlan, fejletlen, kezdetleges volt, s a gondolatközlésre, a „valóságához való viszony”⁸ kifejezésére még nem voltak kész grammatikai elemek: képző, rag, viszonyzó stb. Valószínűnek látszik, hogy abban a korban a tudattartalmak módosítása és közlése elsősorban fonetikai, illetőleg fonológiai eszközökkel (hangsúly, hanglejtés, hangzováltás) történt. Legalábbis mintha erre utalnának a mutató névmások, minden nyelv legősibb elemei, melyek a nyelv szótári szókészletének egész anyagából — a hangutánzó szók mellett — a legtöbb reális kapcsolatot tartják

³ Ezt a gondolatot már korábban is érintettem, I. MNy. XLV, 156.

⁴ Nem kitűzött céljában, de eredményeiben ilyen tanulságokat adó mű L. HAKULINEN »Über die semasiologische Entwicklung einiger meteorologisch-affektiven Wortfamilien in den ostseefinnischen Sprachen« (Stud. Fenn. I/2, 1933) c. terjedelmes, igen gazdag anyagot tartalmazó és módszertanilag is sok értékeset nyújtó dolgozata.

⁵ SZTÁLIN i. m. 35.; vö. még i. m. 21, és »Válasz az elvtársaknak« id. kiad. Mell. 2. l.

⁶ Ez a jelenség az emberi logika nagyjából azonos jellegű működésének fellelése nélkül érthetetlen volna. Másszóval: a különböző, történetileg össze nem tartozó nyelvekben tapasztalható jelentésváltozások párhuzamossága nyilván támasztja, hogy logikai mozzanatok igen erősen érvényesülnek a nyelvi folyamatokban.

⁷ SZTÁLIN, i. m. 21. l. Kiemelés tőlem.

⁸ L. PAIS: »A mondat eredetének, fejlődésének és mivoltának kérdéséhez.« MNy. XLVI, 207 kk.

jelentésükkel: a közelre (palatális hangrend) és távolra (veláris hangrend) mutatással.⁹ Ezekben még világosan tükröződik az elsődleges térszemlélet; az alanyi térvizonyítás mindenkor antropocentrikus jellege és a közel-távol dialektikus ellentéte.¹⁰

Bár az ősi hangváltó párok száma igen csekély, maga a hangzováltás nem ritka jelenség nyelvünkben. Itt vannak először is az ikerszók (*fireg-forog, billeg-ballag, dib-dáb, dirib-darab* stb., tehát az osztódásos ikerítések)¹¹, továbbá a „leíró” (deskriptív) alakpárok (*kever : kavár, deged : dagad, gyúr : gyúr*, talán a *csel : csal*¹² stb.). E hangzó-váltás azonban nem fogalmi, hanem csupán árnyalati eltérések kifejezésére szolgál. Nagyon jellemző, hogy nem mutatkozik ugyanazon paradigmán belül: e ponton tehát lényeges különbség van közte és pl. a germán ablaut jelensége között. A (puszta) hangzó-váltásnak a mai magyar nyelvben nincs sem alaktani, sem mondattani szerepe. De hogy valamikor lehetett, azt igen valószínűvé teszik az ilyen sorok: *való : volt ; halál : holt ; ez : ide : így ; az : oda : úgy ; ház : haza : honn* (ZSIRAI, Fgr. Rok. 7, vö. még STEINITZ, Fgr. Vok. 93 k.). Ma már a nyelvi viszonyítás ezen módjának — talán többszörös kiegyenlítődések és főleg az etimológiailag összetartozó elemek hang- és jelentésbeli elszigetelődésének következtében — csak nyomai vannak nyelvünkben.

Ez a jelenség tehát — a hangzováltás alaktani szerepének eltűnése — a magyar nyelvfejlődés egyik belső törvényszerűségének látszik. Azonban, mint A. N. JARCEVA megállapítja, ahhoz, hogy „a nyelvi rendszer minőségi átalakulásait tanulmányozhassuk, és főképpen, hogy meghatározhassuk a fejlődés belső törvényeinek minőségi változásait, ahhoz nem mindig lehet elégséges az, ha csak egyetlen nyelv történetileg hozzáférhető nyelvi anyagát vizsgáljuk meg. Ezért egész világos, hogy a nyelvfejlődés belső törvényeinek minőségi változásai csakis akkor határozhatók meg a lehető legteljesebben, ha az egymással rokon nyelveket vizsgáljuk meg, mégpedig egymáshoz fűződő kölcsönös kapcsolataikban; és ha nyomon követjük az alapnyelvhez való viszonyukat. Eközben földeríthetők mind az illető nyelvcsaládban érvényesülő közös törvényszerűségek, mind pedig a fejlődés új belső törvényei, melyek minden történelmileg ismert nyelvnek sajátos jellemzői”.¹³

Ez az elméleti megfontolás logikusan vezet a nyelvünkkel legközelebbi rokon obi-ugor nyelvek hasonló jelenségeinek vizsgálatára. Ezekben valamivel több maradványa van a paradigmatis hangzó-váltásnak. Pl. manysi *jiwém* 'jövök': *jäjén* 'jött'; *vijém* 'veszek': *visém* 'vettem'; *vojén* 'vég': (ZSIRAI, i. m. 8); chanti *amp* 'eb': *impəm* 'ebem'; *mort-* 'tör': *mürtəm* 'törtem': *mirtä* 'törj' (uo.). Sőt KARJALAINEN (OL. 235, 242) és STEINITZ (Fgr. Vok. 84, Ostj. Vok. 98) szerint a keleti chanti nyelvjárásokban gazdagon fejlett, tisztán rendszerezhető paradigmatis „magánhangzó-váltakozás” van mind

⁹ Hogy a közelre mutató a legtöbb nyelvben magas, a távolra mutató pedig mélyhangú szókkal történik, annak nyilván fiziológiai okai vannak: közismert az a fizikai hangtörvény, hogy a mély hangok messzebbre hallatszanak el, mint a magasak.

¹⁰ ez ~ az és származékai: *itt-ott, erre-arra, ekkor-akkor, így-úgy* stb. kizárólag csak pillanatnyilag és csakis a beszélő, illetve hallgató szempontjából bírnak jelentéssel. Erre nézve vö. KISPÁL: Napszakok nevei az ugor nyelvekben, MNyTK. 39 : 3. l.

¹¹ L. PAIS: »Kérdések és szempontok a szóösszetétel vizsgálatához.« MNy. XLVII, 147.

¹² L. HEGEDÜS L.: Csal, csel. MNy. XLVI, 123.

¹³ V. N. JARCEVA: A nyelvfejlődés belső törvényei I. V. Sztálin nyelvtudományi munkáinak tükrében. NyIK. III, 304 k.

a névszó-, mind az igeragozásban, mind pedig a szóképzésben. Éppen a keleti chanti viszonyokban látja STEINITZ az ősi finnugor állapotok megőrzését, vagyis — a többi finnugor nyelvben is kimutatható hangzó-váltás nyomai alapján — már a finnugor alapnyelvre paradigmaticus vokális-váltakozást tesz fel. Ezeket az így talán kikövetkeztethető hangzó-váltakozási eseteket KARJALAINEN (i. h.), WICHMANN (FUF. Anz. IV, 13) és GOMBÓCZ (NyK. XXXV, 476 k.) az indoeurópai ablaut jelenségével gondolja egy sorba állíthatóknak.

Visszatérve az obi-ugor viszonyokra, STEINITZ ismételtén (Ostj. Vok. 98; Ostj. Gramm. Chrest., Leipzig, 1950: 39. l.) megállapítja, hogy a keleti chanti nyelvjárásokon kívül általában csak töredékeiben maradt fenn az egykori rendszeres vokális-váltakozás: néhány igében és helyhatározószóban; ellenben nagyobb mértékű — bár nem, vagy alig rendszerezhető — a szóképzésben.

Mivel az ugor nyelvek magánhangzóinak paradigmaticus váltakozása — oly értelemben, mint pl. a mai finn fokváltakozás — még nem tisztázott kérdés, egyelőre a „hangzó-váltakozás” helyett inkább a „hangzóváltás” kifejezést használom. Ezt azért is vélem megfelelőbbnek, mert a jelenség nyomai mint láttuk, főként a szóképzésben mutatkoznak, ahol pedig gyakori az alak- és jelentésbeli elszigetelődés, vagyis ahol éppen nem az a helyzet, amit „paradigmatikus váltakozásnak” szoktunk nevezni.

Az eddigiek alapján úgy látszik tehát, hogy az ugor nyelvek a hangzóváltást, mint nyelvi kifejező eszközt, főleg jelentéstani szerepben használták. Ilyen jelentéstani szempontból vizsgáljuk meg *irány*~*arány* szavunk ugor nyelvekbeli jelentéseit és származékait. E két szó nyelvünk ősi hangváltó alakpárjai közé tartozik, nyelvtörténeti szempontból a mutató névmással áll nagyjából azonos fokon, a rájuk vonatkozó jelentéstani vizsgálódások tehát a nyelvfejlődés legősibb korszakainak konkrétumaitól fognak a mai különböző elvont jelentésekhez vezetni.

3. *Irány*~*arány* szavunk összetartozását nemcsak a hangalak közönsége és a mai kétféle jelentés közvetlenül világos kapcsolata bizonyítja, hanem az is, hogy a régi nyelvhasználat egyáltalán nem tett különbséget köztük. Még azután is — írja a NyÚSz. — mikor az *arányoz* igéből már elvonták az *arányt*, s az *irányoz*ból az *irányt*, a két új szó teljesen egy jelentésű volt. KUNOSS (Gyalulat, 1835) választja őket határozottan külön, megállapítván, hogy „directio értelmében helytelenül használtatik *arány*, mert ez annyi mint proportio”. A mélyhangú változat tehát az elvont mérték-viszony kifejezőjévé lett, a vegyeshangú pedig a tér-viszony jelölőjévé állandósult. E jelentésmegosztás teljesen tudatos volt, a nyelvvel foglalkozó egyesektől eredt, amit bizonyít egyrészt az, hogy még egy emberöltővel később sem vált teljesen egyértelművé a használatuk, s mint CZUCZOR—FOGARASI mondja, az *arányt* „némelyek összezavarják az *irány* szóval, mi hibás tévedés”; — másrészt az, hogy a népnyelv — amennyire a tájszótárakból megállapítható — máig sem tesz határozott különbséget köztük.

Minél világosabb azonban az *irány*:*arány*, *iránt*:*aránt* szók összetartozása, annál több a velük kapcsolatos hang-, alak- és jelentéstani probléma. Ezek tisztázása pedig azért különösen érdekes, mert kérdéses szavaink nem csupán alapvető szókincsünk elemei (közhasználatúak az egész magyar nyelvterületen és sok származék képzéséhez szolgáltatnak alapot: *irányít*, *irányoz*, *irányzat*; *aránylik*, *arányít*, *arányos*, *aránytalan*, *aránylag* stb.), hanem o l y a n elemei alapvető szókincsünknek, melyek legelső adatainktól

kezdve elvont értelműek, tehát elsődleges, konkrét jelentésüket nem ismerjük. Ilyen szó ugyanis általában igen kevés van a nyelvekben, mert még a legelvontabb fogalmakat kifejezők mögött is ott lappanganak az eredeti konkrét jelentések, melyek többnyire magából az illető nyelvből kimutathatók,¹⁴ vagy a rokon nyelvek vetnek rájuk világot.¹⁵ Alig van olyan elvont jelentésű szó — természetesen a már ilyenül átvett jövevényszókat leszámítva — melynek ne volna etimonia.¹⁶ Elvileg azonban ezeknél is fel kell tenni a konkrét alapjelentést, mely ha egyelőre nem ismeretes is, a rokon nyelvek hozzáférhető anyagának gyarapodásával (s következőképp a történeti tájékozódás lehetőségének fokozódásával) később valószínűleg kimutatható lesz.

4. Az *irány*: *arány*, *iránt*: *aránt* szókhöz fűződő alaktani kérdések vizsgálatával ez alkalommal nem foglalkozhatunk, annál kevésbbé, mert tulajdonképp csak a rokon nyelvi megfelelések fogják majd megmutatni, milyen magyarnyelvi kérdések várnak itt valójában megoldásra. A szócsoport etimológiai megfeleléseinek keresésében ezúttal a jelentéstani szempont a döntő; abban ugyanis minden eddigi kutató teljesen egyetért, hogy az *ar- ~ ir-* gyök egyeztetendő, az *-ány* illetőleg *-án(t)* pedig valami toldalékelem, melynek megfejtése a külön magyar nyelvtudomány feladata.¹⁷

Jelentéstani szempontból a NySz. és tájszótáraink adatai következőképp csoportosíthatók:

I. Tér-viszonyt fejeznek ki: I. *arány*, *aránt*: Az viadalban *rea aránza* és általánosan *ötet*; *Arányozzanak* és *loyenec*; *Arányzóba* vette ellenségét; *Szegarányu* lineára szorította a golyóbist; Ky mynd az *arant*, hol alland, ottan be meennyen; Ásd meg ott az ága *aránt* a földet; ird az linia mellé, az személyec *aránt*; Elmém nem az *aránt*, sőt attul távul járt; stb. (NySz.) —

¹⁴ Hogy csak néhány obi-ugor példát idézzünk a jól ismert magyar *aggodalom*, *töpreng*, *megért*, *fölfog*, *tapasztal* stb. mellé: manysi *mari* 'szükség, bánt'; *marémané* 'unatkozó' (SZIL., TRÓCS.); *álmí* 'emel, magasztal' (SZIL.); *lakw* 'kerék': *lakwá* 'szerte' (uo.); *kaxér* 'kebel, vágy, has, méh' (SZIL.); *kakriñ* 'dühös' (VNGy. II, 43), *kakr* 'érzelem' (i. m. 37) stb.; chanti *áj* 'klein, unbeträchtlich, niedrig, jung': *ájaj* 'leise, langsam, gemächlich' (KARJ.—TOIV., Wb. I, 3, 4); *k'o'at'ávz* 'hören, verstehen, merken, fühlen' (i. m. I, 377); *səm* 'herz, inneres': *səmən* 'mutig, waghalsig, willig, eifrig' (i. m. II, 857—8); *pats* 'boden, grund': *pətäl* 'wirklich, richtig, ursprünglich' (PAAS.—DONN., Wb.) stb.

¹⁵ Pl. *tud* igénk megfelelői minden rokon nyelvben elvont értelműek, de a finn *tunnustaa* származéknak még megvan az eredeti érzéki értelme is: 'tactu, tento, tentans exploró' (I. Gombocz, Jelentéstan 90); a *múlik* ige elvont értelme már az ugor korban keletkezhetett, vö. manysi *mul-*, *mut-* 'múlik', ellenben: mordvin *mola-*, *mole-* 'megy, odamegy', lpN. *mollä-* 'mellette elmegy' (NyH.⁷, 152).

¹⁶ Ilyeneknek látszanak pl. *ügy*: osztj. *oš* 'dolog', zürj. *udž* 'munka, foglalkozás', votj. *už* 'dolog, munka' (NyH.⁷, 160); *tan-*: cser. *tunem-* 'tanul, szokik', mordvin *tonadä-*, *tonado-* 'u. a.', szamojéd *tänamtañ-* 'sich gewöhnen' (i. m. 152. és ÁKE. 589); *ész*: vog. *es*, *is*, osztj. *oš*, cser. *áš* (i. m. 158); a SzófSz. szerint a magyar szó török eredetű; Gombocz NyK. XXVIII, 160. k. a vogul és török adatok felsorolása után megjegyzi: „Talán ősrégi egyezés? Vö. MUSz. 801.”); és esetleg még egy-kettő. Kétségtelen, hogy az ilyenek száma máris elenyészően kicsi.

¹⁷ Az *iránt* alaktani elemzésével tudomásom szerint csupán SIMONYI foglalkozott. Szerinte „Semmi kétség, hogy e névutó az *irány*, *arány* főnév locativusa. Igaz, hogy ez a főnév az irodalomban nincs kimutatva a XVIII. sz. közepe előtt ('proportio' Wagner Phraseológiájában) s irodalmi divatja csak a nyelvújítás idejében kezdődik. De a régi irodalomban is számtalanszor előfordulnak származékai: *arányoz* 'céloz' és 'vél' értelmében, továbbá *egyarányú* (és *egyaránt*) stb.... S az *iránt* alak helyett gyakran előfordul — mind az irodalomban, mind a nép nyelvében — ez a ragos forma: *irányában*, *arányában*, *arányába*.” (Magy. Hat. II, 190). — Az *arány ~ irány*-ra vonatkozó alaktani nézeteket I. alább a 9. p.-ban.

Az ő fürdőházával *arányba* van : egy sorban, egy irányban ; A toronynak *arányítjuk* utunkat : irányítjuk (MTSz.) ; *áz-áránt* 'in der Richtung, jenem gegenüber' ; *árántám* (-ád, -á, -unk, -áták, -ik) 'mir gegenüber usw.' (WICHMANN, Csángódiál.).

2. *irány, iránt* : Harom nyilakkal *irányozza* az viteznek szivét ; egy ágbog hajlott *erányzására* ; Szivem *eránnýába* ő egy jegyre talált ; Magyar kard jegy vagyon az ő szíve *iránt* ; stb. (NySz.) .— Torony *erányábo* mént : *iránt* ; *erányomban* : átellenemben ; Azzal a bottal ugyan jól *irányítottál* a Peti fejére : céloztál stb. (MTSz.) ; *irántám* 'irántam, mir gegenüber', *iránt* 'iránt, in der Richtung, nach — hin, bei' (WICHMANN, Csángódiál.) ; *iránt* 'in der Richtung, gegen' : Megállotunk az u-tonn a hid *iránt* ; *irányoz* 'zielen, richten' ; Torony *iránnýába* : keresztül kasul, árkon-bokron át (CSÚRY, Szamosháti Szót.).

II. Átmenet a konkrét tér-viszony és az elvont jelentés közt : 1. *arány, aránt* : Altal mene a vizen es *aránza* Gilead hegyere ('pergeret contra montem Galaad') ; Feltett tzelom, mellyre *arányozni* akarok a jelen-való órában az léssen ; Oda kell egy czélúnkhoz *aránzanunk* ; Megtanulhatja, mi után indul, mire szegezi *arányzásait* ; Adózással kényszergeti őket, mely *aránt* im most is lamentálnak ; Ujabb-ujabb bú ér a fiam *aránt* ('mihi augescit de filio aegritudo') ; A gém a vízi állatok *aránt* igen bátor ; stb. (NySz.) .— Azon ok *aránt* jöttünk ; Dógom *aránt* arra könnyen reja érnék (MTSz.) ; *árānit* : *él-a.* '(mehrere Gegenstände) in einer Richtung und in gerader Linie ordnen' (WICHMANN, Csángódiál.).

2. *irány, iránt* : Azon felöltezett paripát nekem ajándékozá, ajándékozdván mások *iránt* is ; Itt-is nem *iránzák* a tárgyat, azért nem-is talállják ; Azon várak *eránt* tött sok akadályoskodásod ; Egy némely személyekre vallott is bizonyos lopások *iránt* ; stb. (NySz.) .— Az uráho ment a pénz *irányába* : a pénzért (MTSz.) ; Fél-sé'gednek nagy bánattya lessz : a fa *iránt* (CSÚRY, Szamosháti Szót.).

Ezekben a kifejezésekben az átvitt értelem közvetlenül a tér-szemléletből fakad, még az oksági 'ért, miatt' eseteiben is : aki valami *iránt* aggdók, búsul, örül, intézkedik stb., az ösztönösen vagy tudatosan abba az „*irányba*” fordul érzéseivel, gondolataival, illetőleg tetteivel, amely „*irányból*” jó vagy rossz hatásokat vár, ilyenektől fél, vagy ilyeneket óhajt.

Egyenest a III. jelentéscsoportba vezet át a csángó *elarányít* 'egy irányba és egyenes sorba rendez', honnan a konkrét szemléletet szinte csak egyetlen lépés választja el a teljes elvontság és fogalmiság körétől.

III. Mérték-viszonyt fejeznek ki : 1. *arány, aránt* : Eg *aran* az aran szín es szöld szín benne ; Ha többet nem nyom a férfiak érdeme, legalább *egy arányul* oszlik az asszonyok érdemével ; mindenkor *egyarányosú* étellel és itallal élnek ; Osza fől a kertet ennyihány *egyaránsó* táblára ; Mindenfelé a föld *egyaránsú* egy bujdosónak ; A mint leg-jobbnak *arányzod*, úgy tselekedjél ; Nehéz megtudnunk és *elarányoznunk*, mellyik löve jobban ; Bal, és job kézzel *elegy aránt* élő 'ambidexter' ; stb. (NySz.) .— *Arányít* 'hozzávet, konyít, sejt, vél, gondol, hasonlít, hozzá fog, hozzá mér' : Az a ruha annyival jobban áll, mint a másik, hogy *arányítani* se lehet ; *el-arányít* 'hozzávet, eltalál' : Ki *arányította* el, mellen magos az a toron? ; *arányoz* 'hozzávet, vél, gondol' : Úgy *arányzom*, hogy ma vendégem érkezik ; Többet nem *aránzok* ; *Arányzom* szerint 'hozzávetésem szerint, hozzávetőleg' (MTSz.) .

2. *irány*: Azt valóban nem csak *irányítom*, hanem minden bizonnyal is tudom (NySz.; itt más, ebbe a csoportba tartozó kifejezést nem találtam). — *Irányos* 'célirányosan cselekvő': *Irányos* egy ember; *erányos* 'takaros, csinos': *Erányos* lány; *erányos, irányos* 'méltányos, elnéző, jóra való, derék, tisztességes, becsületes'; *irányoz* 'hozzávet, vél, gondol': Jól *irányoz* a lelkem (MTSz.); *irányos* 'alkalmas, ügyes, talpraesett': *Irányos* kis ember vóút:a (CsÚRY, Szamosháti Szót.).

A jelentések és hangalakok, az adatok tanúsága szerint, kezdettől fogva — és a népnyelvben máig — teljesen kevertek. Az irodalmi és nemzeti nyelv különbség-tevése, mint fönnebb utaltam is rá, a mult század tudatos nyelv-művelő törekvéseinek eredménye és érdeme.

Nem szorul természetesen bizonyításra, hogy a kétféle értelem egyidejű írott följegyzése ellenére is a tér-jelentés volt az elsődleges. Általánosan elfogadott és a legkülönbözőbb nyelvek adataival igazolt tétel az, hogy a nyelvi kifejezések keletkezésének folyamatában a tér-szavak az elsődlegesek, s ezekből fejlődnek egyrészt az idő-szavak, másrészt (esetleg, de nem okvetlenül, az idő-jelentés közvetítésével) az oksági és egyéb elvont jelentésű kifejezések.

Az *irány* ~ *arány* azonban még térbeli jelentésével sem tartozik természetesen a tér-szók elsődleges, ősi csoportjába. Egészen bizonyos, hogy nem csupán az alanyi, mikrokozmoszi (*itt-ott* stb.), hanem a tárgyi, makrokozmoszi (*kelet-nyugat* stb.) viszonyítás-szók is megelőzték jelentésének kialakulásában. Ez nem mond ellent annak a ténynek, hogy az ugor nyelvek égtájakat jelölő szavai, illetve kifejezései e nyelvek külön, önálló életében keletkeztek,¹⁸ az *irány* ~ *arány* szónak pedig ugor nyelvi megfeleléseit keressük, azaz a szó létrejöttét legalábbis az ugor korra tesszük (esetleges távolabbi, rokon nyelvi kapcsolatokkal most nem foglalkozunk). Nyilvánvaló ugyanis, hogy a szónak az ugor korban nem az a jelentése volt, ami a legelső följegyzések óta a mi nyelvünkben, hanem valami konkrét értelemmel bírt, s csak később fejlődött elvont, általános térbeli tájékozódásra vonatkozó kifejezéssé. De hogy e jelentés-fejlődés már az ugor korban megindult, azt az obi-ugor nyelvek ide tartozó adatai szinte kétségtelenné teszik.

5. Az *irány* ~ *arány* etimológiai összetartozását tudomásom szerint BUDENZ vette észre először.¹⁹ A MÚSz.-ban az *iránt*, *aránt*-tal együtt az *iramodni*, *iramłani* igetőhöz kapcsolja őket s a következő finnugor szókkal egyezteteti: osztj. *ur* 'linie, strich', *vor* id.; zürj. *iršal*-, *irmas*- 'eilen, sich beeilen'; finn *ura* 'semita minor'; md. *ardī*- 'laufen', mdM. *ardo*- 'laufen, reisen, fahren'. Az egész szócsaládot egy finnugor *ar_g*- 'currere (haladva mozogni)' igéből származtatja, s így hozzátartozja még a vog. *qrm* 'zeit' „(tkp. 'cursus, verlauf')“ szót is.

Mintegy másfél évtizeddel később SZILASI — nem kis részben a Munkácsigyűjtötte vogul anyag alapján — már jelentékenyen más egyeztetést ad: *irány*, *arány*, *ér-ett*, *ér-t*; vog. *jēr*, *jer* 'oldal, tájék, hely, idő, irány'; vogB. *jor*, K., T. *jar*, KL. *jar* 'hely'; vogB. *jār*, *jār-pēl*, *jār-mantik* 'mintha'; vogB. *ur* 'oldal, mód, szer', K. *vor* 'mód'; osztj. *jir*, *ir* 'szél, rand'; vidék, ország', *jir-š-na*, *ir-š-na* 'koron, -kor'; *ur*, *vor* 'vonal, mód', *joura* 'schräge, schief, krumm'; finn *ura* 'ösvény, út, barázda, életmód, életpálya' (Nyr. XXIV, 289 kk.).

¹⁸ L. KISPÁL: Világtájak nevei az ugor nyelvekben, NyK. LII, 200 kk.

¹⁹ CzF. határozottan elválasztja a kettőt, vö. I, 181 és III, 111.

MUNKÁCSI a mélyhangú *ar*-ból származtatja az *eránt*, *iránt* „mellék-alakokat”²⁰ s a következő finnugor szókkal veti egybe: végÉ. *ūr*, *ur*, KLV. *ur*, TV. *or*, KV. *vor* 'seite, gegend, richtung; ursache, sache; art, weise'; osztjÉ. *ūr*, *vōr* 'ursache; art, weise'; zürj. *ord* 'seite, umgebung (des Hauses)', permi *ōrd-lī* 'rippe'; votj. *urd* id.; cserM. *ōrdō* 'seite, umgebung'; mdM. *irdās*, mdE. *irdes*, *irdās* 'rippe'; lp.Ter *ierhte*, Kild. *ierht*, Not. *iert*, *iert* 'seite', L. *iertik*, *iertik* 'seite', P. *érhtik* 'rippenseite', Fm. *ärteg* 'costae, latus'. Az egészet a szanszkrit *ārdha-* 'seite, hälfte; gegend, ort' és oszét *ardäg* stb. 'seite, hälfte, halb' szókkal hozza összefüggésbe (ÁKE. 138 kk.).

A SzófSz. „talán”-nal elfogadja a vog. *ur* 'irány, ok, mód', osztj. *ūr* 'ok mód' szókkal való egyeztetést, hozzátéve, hogy „kétes megfelelőik 'borda, oldal' jel.-ben z., voty., md., lp.”. Valószínűleg BÁRCZI is eredetileg veláris hangrendűnek tartja az *irány* ~ *arány* szót, ezért nem is említi a pontosan azonos jelentésű manysi *jēr*, *jer*, chanti *jir*, *ir* (SZILASI, Nyr. XXIV, 290) alakokkal való összefüggést.

6. Vannak azonban a manysiban mélyhangú alakok is: KL. *jar* 'hely, ort' (GOMBOCZ NyK. XXXV, 475 szerint ez helytelen elvonás a személyragos *jarēm* alakból); *jarte*, *jarnē* 'helyett, gyanánt; statt, anstatt', *jarēn* 'gyanánt', *jarnē* 'módjára; so wie'; *jar* 'mint; wie'. Bizonytalán ide tartoznak a hosszú magánhangzós alakok is, bár az időtartam-viszony nem világos: B. *jār* 'mint, wie', *jārpēl*, *jār-mantik*, *jār-mont* 'mintha, úgy tetszik; als ob, es scheint so', K. *jārentakēt* 'éppen, mintha', *jārtāket* id. (SZIL.).

Nyilván összetartozik ezzel a másik veláris hangrendű szócsoporthoz: B. *jor*, K. T. *jar*, KL. *jor* 'hely, platz; gyanánt, anstatt'; *am jarēm* 'helyettem', *am jorēm* 'ua.'²¹; *jorēn* 'alkalmas, tauglich, geeignet'²²; *jortal* 'teljesen (a. a. nyomtalanul)': *jortal ātim* 'teljességgel hiányzik, es fehlt ganz und gar'; *jortal akwāi* 'at' éppenséggel nem, überhaupt nicht' (SZIL.). — Csak AHLQVISTNÁL találtam a *jurx* 'Seite, Gegend' alakot, melynek értelmezése kétféle lehet. Föltehető egyrészt, hogy a *jor* alapszónak -*χ* képzővel alkotott származéka. E képző, helyet jelentő szóhoz járulva, irányt, valahová tartozást jelent pl. *glmēχ-pogl* 'bal oldal' (*ālēm* 'bal'), *juix kwāl* 'belső szoba' (*juī* 'belső'), *jēlēχ törēm* 'alvilág' (*jēl* 'al') stb. (SZABÓ D. NyK. XXXIV, 446). Az *o*: *u* megfelelésre nézve vö. pl. TJ. *ičont-*, TČ. *ičont-*, KU. *ičunt-*, KM., VNK., LM. *ičunt-*, KO. *ičunt-*, P. *ičunt-*, VNZ. *ičont-*, VS., LU. *ičont-*, LO. *ičunt-*, So. *ičund-* 'nähen' (Wog. Vok. 122); TJ., TČ. *lō* 'pferd', *lōt* (plur.), KU. *lō*, *lōt*, KM. *lō*, *lōt*, KO. *ly*, *lyt*, P. *luβ*, VN., LU. *lū*, *lut*, VS., LM. *lū*, *lut*, LÓ., SÓ. *lyβ* (i. m. 121) stb. — Másrészt azonban, minthogy e *jurx*-nak a manysiban másutt nem akadtam nyomára, föltehető az is, hogy az azonos hangalakú és jelentésű Fil., Ts. *ičurəχ* 'suunta, puoli; richtung, seite' (l. alább 7. p.) irtisi chanti szó átvétele.²³

²⁰ MUNKÁCSI megjegyzi, hogy az „*aránt*-nak *eránt*, *iránt*” mellékalakjait a NySz. írott nyelvemlékbeli adatai még nem ismerik, tehát nem alkalmasak arra, hogy pl. belőlük a szókezdetnek *j*-s előzményére következtessünk (l. SZILASI: Nyr. 24: 290). (ÁKE. 140).

²¹ Vö. *irántam*, *irántad* stb.

²² Vö. *helyes* 'opportunos, accomodus; rectus; bellus; localis'; *helyesen* 'commode compositae, apte, apposite' (NySz.).

²³ Nem tartozik viszont ide a 'dicsőség, méltóság' jelentésű *jor*, melyet HUN-FALVY egynek vett a 'hely' jelentésével, ide sorolva még a *jorelahtēm* 'dicsékszeme, büszkélkedem' származékot is (NyK. IX, 83). Ezek ugyanis a *jār*, *jōr* 'erő, hatalom; erős, hatalmas; hős' szó csoportjába valók, s a chanti *ičur* 'voima, kyky, mahtollisuus; kraft' 'ähigkeitt, möglicheitt' stb. (KARJ.—TOIV., Wb. I, 180), *ičār* 'ylpeys, pöyhkeys; stolz, hochmut' stb. (i. m. 179) megfelelői.

E mélyhangú alakoktól azonban aligha választható el a pontosan azonos jelentésű magashangú változat: KU., LO. *iēr*, KM. *iēer*, So. *iēer* 'seite, richtung, gegend' (Wog. Vok. 41); *jēr* 'tájék; gegend', *jēr* 'irány; richtung'; *jēr* 'hely; platz' T., 'idő; zeit' K.; *jēri* 'oldalvást; seitwärts', *jērēn* id.; *pēs jērēl* id. ('*pēs* 'csípő, comb; lábikra'); *tūp-jēr* 'csaknem, mintha; beinahe, gleichsam' (*tūp* 'majd, csak, alig, valahogy'); *jērtē* 'rögtön; sogleich'²⁴; *jērtēl* 'gyorsan; schnell'; *ākwe-jērt* 'egyszer; einmal', É. *akw-ērt* ua. (SZIL.). Hosszú és rövid magánhangzó itt is váltakozik, mint a veláris hangrendű *jar, jār*-ban.

Azt hiszem, ezeknek az *a ~ o* (?*u*) ~ *e*-t váltakoztatató párhuzamos alakoknak az összetartozása nem vonható kétségbe, főleg ha figyelembe vesszük a magyar *i ~ a*-t és az alább (7. p.) következő chanti szavak magánhangzóviszonyait. — Vannak azonban egyéb olyan, főleg elvont jelentésű manysi szók, melyek ebből a töből való származékoknak látszanak ugyan, de részint képzésmódjuk nem világos, részint más alaphól is eredeztethetők. Ilyenek: Kond. *jārli* (GOMBOCZ NyK. XXVIII, 162: *jārli*) 'alkalmas; tauglich, geeignet' (SZIL.), a jelentésre vö. *helyes*. GOMBOCZ szerint török jövevény, vö. kaz. tat. *jarauli* 'alkalmas, tetsző, kedves; gut tauglich, lieb' stb. (i. h.). — T. *jōrēl* 'szándékosan; vorsätzlich' (SZIL.). GOMBOCZ ezt is jövevénynek tartja s az É. *juri* id. szóval együtt a kaz. tat. *juri* 'нарочно, нарочито, напачко; akarva, szántszándékkal, készakarva', tob. tat. *jurli* id., csuv. *jori* id. szókkal hozza kapcsolatba (i. h.). Ezzel szemben KANNISTO a nyelvjárási változatok vokálisát (TJ. *iōrl*; TČ. *iōrəl*, KU. *iōrl*, KM. *iōrl*, KO. *iūrl*, P. *iūrl*, VN. *iūrl* 'absichtlich') ősvogul *u* fejleményeinek tartja s a szót az eredeti manysi szók közt sorolja fel (Wog. Vok. 122). Itt a képzésmód világos: *-l* instrumentalis-comitativus ragos határozó, a jelentésre vö. *irányzatosan*. — Talán ide tartozhat még TJ., TČ. *iōrkōl*, KU. *iārβ-l*, KM. *iārul*, KO. *iārβl*, P. *iār-l*, VN. *iār-l*, VS., LU. *iār-l*, LO., So. *iōryβl* 'vergessen' (Wog. Vok. 91), a jelentésre vö. pl. finn *joutua pois suunnittaen* 'ausser sich geraten, rasend werden, die Fassung verlieren, ausser Fassung kommen, geraten' (KATARA), és alább (7. p.) a chanti szót. — Biztosabbat ezekről, és még néhány esetleg ide vonható szóról, csak az obi-ugor nyelvek alaktánának tüzetes földolgozása után mondhatnánk — az alaktan földolgozásának viszont alapvető feltétele a történetileg együvé tartozó szócsoportok összeállítására. Sajnos, ez összeállításokban is, egyelőre legalább, manysi nyelvtörténet (és nyelvérzék) híján, többé-kevésbé csupán találgatásokra vagyunk utalva.

7. Ide sorolható veláris hangrendű chanti adataink csak a demjankai, kondai és irtisi nyelvjárásokból vannak: DN. *iōrāχ* 'puoli, suunta, haara; seite, richtung'; Fil. *iūrāχ* 'suunta, puoli; richtung, seite'; Ts. *iūrāχ* id.; Tš. *iōrāχ* 'ymmärrys; suunta; verstand, richtung'; Kr. *iūrāχ* = Fil. (КАРЯ-ТОИВ. Wb. I, 183); Kond. *iūrāχ* 'suunta, haara, сторона; keino, konsti; richtung, seite, gegend; mittel, kunstgriff' (PAAS.—DONN. Wb.); AK., Irt. *jūraχ, jūroχ, Dem., KK. jōroχ* 'oldal, táj, szél, dolog, ügy; seite gegend, rand; sache, amgelegenheit' (PATK.). Hogy itt már részben egészen elvont értelmű a szó, azt mutatja a 'verstand, mittel, kunstgriff, sache, angelegenheit' jelentés, meg az efféle kifejezések: DN. *iōrāχ en uōpām* 'en ymmärrä, en saa selvää, толку не знаю'; Koš. *iōrāχ enpām* 'en tiedä; ich weiss nicht'; Ts.

²⁴ A jelentésre nézve vö. *azon-helyt* 'actutum, continuo, protinus', *mi-helyt* 'simulac, quamprimum' stb. (NySz.); *hejbe* 'rögtön, azonnal; derekasan'; *hejből* 'rögtön, azonnal' (MTSz.); *hejjen* 'rögtön, azonnal, azon helyt' (CsűRY, Szamosháti Szót.) stb. — Vö. még finn *heti kohta, heti paikalla* 'prompt, oförtöfvadt' (LÖNNR.) stb., stb.

iūrāχ *ūt* 'tietää keinin, taidon (tehdä jtkin), osaa'; So. *iūrāχ ant ūvèn* 'et tiedä mitään, ничего не знаешь; du weisst nichts'; Kr. *iūrāχ ūt* 'tietää, толькь знать'; *aimatta iūrāχ ant ūtəm* 'en tiedä mitään, ничего не знаю'; *nur iūrāχ en ūtəm* 'en tiedä sinun ajatuksiasi, tapojasi, vaatimuksiasi'²⁵ (KARJ.-TOIV. Wb. I, 183); Kond. *metta iūrāχ ntt̄ ūtn* 'etkö tiedä mitä keinoa?'; *ikz iūrāχ ant ūt* 'ukko ei tiedä mistään' (PAAS.—DONN. Wb.). — A magánhangzókra vonatkozólag KARJALAINEN ezt mondja: „Hogy itt eredeti osztják viszonyokra visszamenő vokális-váltakozás van-e, vagy a kondai *iūrāχ* a vogulból való kölcsönnek fogható-e föl (vog. AHLQV. *jurx* 'seite, gegend'), az maradjon itt eldöntetlen“ (OL. 108). Amint azonban főnebb már utaltam rá, a manysi szónak egyelőre egyetlen forrása AHLQVIST, a chantit viszont nem csak több nyelvjárásból való adatoltsága, hanem e nyelvbeli elvont jelentései ('verstand, mittel, kunstgriff, sache angelegenheit'), főleg pedig ugyancsak elvont értelmű kifejezésekben való szerepe ('wissen, können, sőt 'gondolat, szokás, kívánság', l. a Kr. adatot) az eredeti chanti szókinszhez tartozónak mutatják. Ha kölcsönzésről van szó, akkor annak iránya inkább fordított lehet: a manysi vehette át a chantiból.

Talán ide tartozik a DN. *iūrāttā* (OL. 57: *iūrāt-*), DT. *iūrāttā* 'unohtaa (jtkin jhinkin, jokin asia), забыть; vergessen (etw. wo, eine sache); Ts. *iūrāttā* 'unohtaa, забыть; vergessen'; Tš. *iūrāttā* id.; Kr. *iūrāttā* = DN.; Likr. *iūrāytāyz*, Mj. *iūrā ytāz*, 'unohtaa; vergessen'; Trj. *iūrāytāz* id., Ni. *iūrē matā*, Kaz. *iūrē mās*: *t̄i*, O. *iūrē mādā* id. (KARJ.—TOIV. Wb. I, 185); KK. *juritem* 'feledni, magáról megfeledkezni, elalunni (?)'; vergessen, sich vergessen, einschlafen (?) (PATK.). A jelentésre vö. manysi *iōryβl-* 'vergessen, finn *olla suunniltaan* 'ausser sich sein' (l. fönt). GOMBOCZ (NyK. XXXII, 191) a szót a szamojéd Jur. *jurua-* 'felejtteni, забыть' stb. átvételének tartotta (vö. még PATK. Szój. s. v. *jaradem*), de a kettő közti összefüggés lehet ősi obi-ugor-szamojéd kapcsolat nyoma is. Az első szótagbeli *ā*-ra nézve megjegyzendő, hogy STEINITZ (Ostj. Vok. 107) lehetőnek tart egy őszosztják *i ~ *ā* váltakozást is, a kétségtelen *i ~ *a* mellett (l. alább 9. p.). — Ugyanez a hangtani lehetőség a DN. *iūra*, DT. *iūra* 'vieras, outo, чужой; fremd'. Ts. *iūrā* 'vieras; fremd'; Tš. *iūra* 'vieras ei sukulainen; fremd, nicht verhandt'; Kr. *iūrā* 'vieras, outo, syrjäinen, toinen; чужой; fremd, fernstehend, ein anderer' (KARJ.—TOIV. Wb. I, 182), a jelentéshez vö. pl. finn *vieri* ('sida, brädd, rand stb.'): *vieras* ('främmande, okänd, obekant' stb., 'gäst, främling stb.', l. HAKULINEN, SKRK. I, 101).

A palatális hangrendű alakok: Kr. *iūr* 'reuna, särmä (pöydän, arkun ym.); rand, kante (des tisches, der kiste u. a.); *iūrā ke:rr̄ot* 'kaatui särmää vasten'; V. *iūr* (*pe:rr̄ iūr*) 'reuna, laita, särmä; rand kante'; Vj. *iūr* 'särmä (pöydän ym.); kante (des tisches u. a.); VK. *iūr*, Vart. *iūr*, Likr. *iūr* (*iūr*, *iūr̄*), Mj. *iūr* (kop.) *iūr* 'särmä; kante'; Trj. *iūr* 'särmä, reuna, край; kante, rand'; Ni. *iūr*, *iūr* 'kylki, laita, särmä, kantti; seite, rand, kante'; Kaz. *iūr*, *iūr* 'särmä, kantti; kante', *iūr iūr̄tā:γi* 'kyljellään makaa (ihminen); *iūra* 'pois, прочь!'; *nan̄iūr* 'leivänpuolisko'; O. *iūr* = Kaz. (KARJ.—TOIV. Wb. I, 181). — Kond. *iūr* 'reuna, raja, kante; rand, grenze'; J. *iūr* (*iūr̄em*) id., syrjä, särmä, грань, край (= *iūr*); seite'. (PAAS.—DONN. Wb.) Sázmažékok: DN. *iūr̄en* 'kyljin, syrjin, kyljelleen, -llään, ребром;

²⁵ DN. *uōpa* 'nähdä; tietää; tuntea, osata; sehen wissen, kennen, können'; Koš. *uōpa*, Fil. *uōpa* stb., Vj. *uñtä* stb., Ni. *ūtā*, Kaz. *uōt̄i* (KARJ.—TOIV. Wb. I, 268).

mit der seite, auf die seite, auf der seite'; *iv' at' i're'n uot'* 'hankavastainen tuuli'; *tšantš' i'ren uot'* 'vähän myödittävälaitatuuli'; Kr. *i'ren* 'kyljin, syrjin; kyljellään, syrjällään (ihmisestä, esineestä); mit der seite; auf der seite (von menschen, gegenständen)'; *i'ren it'at' uot'* 'hankavastainen tuuli'; V. *i'renə!* *mənə!* 'въ бокъ идетъ'; Trj. *i'rənam* 'kyljelle päin kallistuneena; kyljellään, набокъ; auf die seite geneigt; auf der seite'; i. *mənə!* 'menee särmälleen'; Ni. *i'rənä'* 'sivulle, syrjään; auf die seite, seitwärts'; Kaz. *i'rəna pītītī'* 'kallistua (talo); sich auf die seite neigen (haus); O. *i i'rənəzən* 'rinnan; nebeneinander'; Vj. *k' oləm i'rəu'* 'kolmisärmäinen; dreikantig', *i'rən* 'särmäinen; kantig; Kaz. *i'rən*, O. *i'rən* '(terävä-)särmäinen; (scharf) kantig'; Mj. *i'rəu't'* 'laitatuuli; seitenwind'; Kaz. *i'ruot'* id.; *i'rəpə-nə!* '(laudan) reuna; ränd (eines brettes)'; *i'rə'a-γi'* 'syrjin, kyljin; kyljellään, syrjällään; mit der seite, auf der seite (liegend)' (KARJ.—TOIV. Wb. I, 181). Valószínűleg ide tartozik a Vj. *nə'n i'rəuta'* 'leivän neljäsosa; Viertel eines brotes' (i. m. 183) is. — Jug. *i'rən* 'särmikäs, гранистый; mehrkantig, prismatisch'; *i'rən* 'linjaali, neliskulmainen suora puu kirvesmiehillä ja puusepillä, joka toimittaa viivottimen virkaa, правило; richtsheit' (PAAS.—DONN. Wb.).

Meg kell itt emlitenünk, hogy STEINITZ (Ostj. Vok. 77) éppen a Ni. Scher. Ber. Kaz. *jir*, Obd. Irt. Surg. (Jug.) *jir* 'Rand' szót idézi mint olyan példát, melynek *i*-je őszosztják palatális *i*-re megy vissza. KARJALAINEN adataiból azonban kitűnik, hogy a Vj., VK., Mj.-ban *i* van, ami az OL. 264 és Ostj. Vok. 78 k. szerint őszosztják *i*-re mutat (l. alább 9. p.).

Azt hiszem, ez a chanti alak őrizte meg az egész ugor szócsalád alap-jelentését, melyből azonban — mint a három ugor nyelv tanúsítja — már az ugor korban megindult a fejlődés az elvont értelem felé. A jelentés-változás folyamatának fokozatai a következők lehetnek: 1. valaminek (asztnak, ládának stb., tehát egy konkrét tárgynak) a széle, → 2. valaminek (embernek, tárgynak) az oldala (vö. 'oldallal, oldalon, oldalra'), → 3. azon oldal felé eső hely, azaz irány (vö. 'kedvező szél, oldalszél'), → 4. egyirányú (*i i'rənəzən* szó szerint annyi mint 'egy irányos'), → 5. egy mértékű, azaz arányos (vö. 'a kenyér negyed része').

8. Ha az *irány* ~ *arány*, manysi *jer* (*jēr*) ~ *jar* (*jār*) ~ *jor* (*jør*), chanti *i'ir*, (*i'ir*) ~ *i'or* (*i'ür*-) egyeztetés helyes, akkor, legalább mai felfogásunk szerint, hangtani szempontból nem állhat meg a manysi *ur* 'oldal, seite; alak, form; mód szokás, art u. weise' (SZIL.) és chanti Kr. *ur*, Trj. *ur* stb. 'tapa, art und weise' (KARJ.—TOIV., Wb. I, 73) összeállítás. Ezeknek ugyanis vannak *v*- (*u*-)s kezdetű nyelvjárási változataik is: manysi K. *vor* 'mód; art', *vorel vorne* 'szerint, -képpen' (SZIL.) és chanti Ni. *ur*, Kaz. *ur*, *ur*: *pa u'ürnə'* 'eri tavalla, auf verschiedene weise', *möi u'ürnə'* 'millä tavoin, mistä syystä' stb. (KARJ.—TOIV., Wb. I, 73). Szókezdő *β*- és *j*- egyaránt eltűnhetett a magyarban (vö. *öt*, oszj. *uət*, *uef*, vog *et*, zürj. *vit*, votj. *vit*, cser. *βəts*, md. *vet'e*, finn *viite*, lpS. *victa*, lpN. *viottä*, lpK. *vict*, *vict*, *vitt*; *ideg*, oszjt. *iənə*, *iöntəx*, *iıntä*, *iändi*; vog. *iändəβ*, cser. *i'öän*, finn *jäntee*- (NyH.⁷), de magyar hiány nem lehet egyszerre mindkettőnek a megfelelője.²³ Ez esetben hangtani (jelenleg palato-veláris váltakozás mindhárom ugor nyelvben) és jelentéstani (konkrét tér-jelentésből elvont tér-, majd mérték-jelentés) okok a *j*-s kezdetű obi-ugor szókkal való egyeztetés mellett szólnak.

²³ Ezt tette föl SZILASI, Nyr. XXIV, 289 kk., 1. fönt 5. p.

9. Az ugor szavak esetleges távolabbi megfeleléseivel ezúttal nem foglalkozunk. Meg kell jegyeznünk azonban röviden, hogy a MUNKÁCSITÓL (ÁKE. 138 kk.) adott rokonítás, ha *j*-s kezdetű ugor alakokból indulunk ki, nem fogadható el, kivéve a lapp Ter *jierhte*, Kild. *ieirht*, Not. *iairt*, *iert* 'seite', L. *iertik*, *iertik* ua. szót. Szókezdő *j*-ugyanis megmarad a komiban és udmurtban — de épp így megmarad a szókezdő *v*- is: a komi *ord* és udmurt *urd* 'rippe' (valamint a tőlük aligha elválasztható mari *ördö* 'seite, cropoha') tehát a manysi *ur*, *ūr*, *or*, *vor* 'seite, gegend, richtung; ursache, sache; art, wiese', chanti *ur*, *vor* 'ursache; art, weise' szavakkal csak úgy tartozhat össze, ha az obi-ugor *v*-t másodlagos (nyelvjárási) fejleménynek tekintjük.

Hangtani szempontból az ugor szók mássalhangzó-viszonyai teljesen világosak. A magánhangzókra nézve pedig fel kell tűnnie annak a meglepő párhuzamosságnak, ami a magyar *i ~ a*, manysi *e ~ a*, *o(?u)* és chanti *i*, *i ~ o*, *u* közt mutatkozik. Magára a hangzó-váltás tényére vonatkozólag a következőket kell figyelembe vennünk:

1. A magyar nyelvben SIMONYI „Egy elveszett magyar hangról“ (Nyr. XXXVIII, 291 kk.) c. tanulmánya óta nyilvántartott jelenség az afféle *i ~ a*-t váltó alakpárok ősi volta, mint *csillag ~ salyog*, *szalad ~ szilaj*, *szilánk ~ szalu* stb. (vö. még GOMBOCZ, MNy. XVI, 9, 115; HORVÁTH K., NyK. LIII, 256). Azt hiszem, kétség nélkül ide sorozhatjuk *irány ~ arány*, *iránt ~ aránt* szónkat is.

2. Hogy az obi-ugor nyelvekben vannak oly magánhangzó-váltakozások, melyek közös ősi manysi-chanti viszonyokra mennek vissza, az KARJALAINEN megállapítása (OL. 266) óta igen valószínűnek elismert tétel (l. pl. GOMBOCZ, NyK. XXXV, 476 k., WICHMANN, FUF. Anz. IV, 12 k.). Sőt STEINITZ még tovább megy: a chanti alapján, az egyetlen finnugor nyelv alapján, mely szerinte a paradigmikus magánhangzó-váltakozást mind hangtani, mind alaktani vonatkozásban élő rendszerként megőrizte — már a finnugorra magánhangzó-váltakozást tesz föl (Fgr. Vok. 16, 20).

Ezek alapján azt hiszem, joggal következtethetünk a hangzóváltó három ugor szó közös ugor alapnyelvi hangváltó előzményére. Kérdés azonban, milyen jellegű hangváltást kell feltenni: palato-velárisat-e (mint pl. a magyar leíró alakpárokban: *kavar-kever* stb.), vagy csupán a veláris hangrenden belül történőt. Hogy a kérdésre választ adhassunk, tüzetesen meg kell vizsgálnunk az ugor szók magánhangzó-viszonyait.

A chantiban — melyből ezúttal a legtöbb adat áll rendelkezésre — a következő képet kapjuk:

a) *i*-s alakok: déli nyelvjárás: Kr. *i*; keleti nyelvjárások: V. *i*, Vj. *i*, Vk. *i*, Vart. *i*, Likr. *i*, Mj. *i* (kop.) *i*, Trj. *i*; északi nyelvjárások: Ni. *i*, *i*, Kaz. *i*, O. *ɣ*. KARJALAINEN szerint kétségtelen, hogy az ilyen esetekben hátulképzett ősosztják eredetire: *i*-re kell visszamenni (OL. 264). E föltevést megerősíti STEINITZ azon megállapítása, hogy a V. és Vj. nyelvjárás őrizte meg az ősi osztják hangállapotot (Ostj. Vok. 56).

b) az *o ~ (?u)*-s alakokat csak a déli nyelvjárásokból ismerjük: DN. *ō*, Koš. *ō*; Fil. *ū*, Ts. *ū* Sog. *ū*, Tš. *ō*, Kr. *ū*. E megfelelés OL 251 szerint ősosztják „hátsó“ **a*-ra mutat. Megjegyzendő, hogy ez az **a* a keleti nyelvjárásokban paradigmatikusan váltakozik *u*-val és *i*-vel (OL. 252).

Chanti alapon tehát ősi *a ~ i* hangzó-váltásra következtethetünk.

A manysiból jóval kevesebb fonetikailag megbízható adatunk van:

a) a palatális hangrendben: keleti nyelvjárások: KU. *ē*, KM. *èè*; északi nyelvjárások: LO. *ē*, So. *ēē* (Wog. Vok. 41); déli nyelvjárás: T. *ē* (*e*)

(SZIL. 39). E szó vokálisát KANNISTO ősvogul * $\bar{e}$ -re viszi vissza (i. h.). Minthogy azonban szerinte az ősvogulra nem állapítható meg palatális-veláris váltakozás (i. m. 204), s minthogy továbbá e szótól a fentiek alapján nem választható el a veláris változat, föl kell tennünk, hogy itt tulajdonképp ősvogul * $\bar{e}$ volt, mely a szókezdő *j*-hatására csapott át a palatális hangrendbe. Ezt a jelenséget KANNISTO jelenlegi interdialektikus vonatkozásban hangtörvényesnek mondja (i. m. 104).

b) a veláris hangrendben: nyugati nyelvjárás: KL. $\bar{a}$ (*a*), $\bar{o}$; déli: T. $\bar{a}$; keleti: K. $\bar{a}$; északi: $\bar{a}$, $\bar{o}$ (SZIL. 36, 43). E nyelvjárásközi sor — amennyire a hangjelölésből következtethető — annak felel meg legjobban, melyet KANNISTO az ősvogul * $\bar{a}$ nyelvjárási folytatásainak tüntet föl (Wog. Vok. 87).

Manysi alapon tehát ősi $\bar{a} \sim \bar{e}$ hangzováltásra következtethetünk. Külön figyelemre méltó itt az, hogy a magánhangzó kvantitás-viszonyai is megállapíthatók. Ez azért különösen érdekes, mert STEINITZ az ugor nyelvek közül csak a manysinál tesz föl hosszú váltakozó vokálisokat, s az * $\bar{a} \sim \bar{e}$ -t éppen a chanti * $a \sim i$ megfelelőjéül (Fgr. Vok. 20).

Ami végül az *irány* ~ *arány*-t illeti, ennek veláris hangrendje nem szenved kétséget. Az ilyen típusú szópárokat GOMBOCZ (NyK. XXXV, 474 kk. és MNy. XVI, 3 kk., 112 kk.) óta általánosan ősi $a \sim i$ hangzováltó párra vezetjük vissza.

A három ugor nyelvben kikövetkeztetett hangzováltó párok tehát: magyar * $a \sim i$, manysi * $\bar{a} \sim \bar{e}$, chanti * $a \sim i$. Ezek STEINITZ szerint finnugor * $a \sim i$ váltakozásra mennek vissza (Fgr. Vok. 20, 56).

Az egyeztetett szókra vonatkozó alaktani magyarázatok már az egyes nyelvek sajátos, belső feladatai. A magyarban értelmezendő volna az *án(y)* elem. SZILASI *ara- tövet von el, s a *-ny* illetőleg *-n* hangot kicsinyítő képzőnek fogja föl (Nyr. XXIV, 289). MUNKÁCSI szerint az *arány* népetimológias elvonás az *aránt*-ből az *arányoz*, *irányoz* ígén keresztül (ÁKE. 140), ez esetben viszont az *-ánt* volna megfejtendő (MUNKÁCSI párhuzamai: *szerént*, *orcént*, *arcint* 'szemtől szembe', *hasmánt*, *gyanánt*, *magyaránt* stb.). A kérdés mindenképp tüzetesebb vizsgálatra szorul.

Az obi-ugorban megőrződött a *tóalak*, de vannak *-χ*-val alkotott származékok is. E *-χ* a manysiban annak a helyet jelentő szókhöz járuló képzőnek látszik, melyről fönnebb (6. p.) már szó volt. Vö. még pl. TJ. *iaλε·χ*, TČ. *iāle·χ*, KU. *iālχ*, KM. *iālk*, P. *iaλχ*, VN. *iālkā*, VS. *iālkā*, LU. *iālkā*, LÓ. *iōlik* der untere (Wog. Vok. 68), vagy TJ. *malā·χ*, TČ. *malā·χ*, KU., KM. *mālχ*, KO. *mālχ*, P. *mōlχ*, VN. *mōlχ*, VS. *malχ*, LU. *mālχ*, LÓ. *mōlāχ*, So. *mō'lax* 'so-gleich, sofort' (i. m. 70) stb. — A chantiból nincs kimutatva efféle alaktani elem (esetleg az „elavult kicsinyítő képző”-k-ra gondolhatnánk, l. SCHÜTZ, Az északi-osztják szóképzés 34), de ez — obi-ugor alaktani ismereteink mai fokán — természetesen nem jelenti, hogy valóban nincs, vagy nem volt, ilyen képző a chanti nyelvben.

10. Az előadott szótani fejtegetések eredményei a következőkben foglalhatók össze: 1. *irány* ~ *arány* szavunk etimológiai megfelelői az obi-ugorban is hangzó-váltást mutató *jer* ~ *jar*, *jor* illetőleg *iir*, *iir* ~ *iōrāχ* ~ *iūrāχ*. — 2. Az elvont jelentés a V.- és Vj.-ban megőrződött konkrét jelentésre ('valaminek a széle') megy vissza. A jelentés fejlődése az elvont értelem felé már az ugor korban megindulhatott, úgy látszik azonban anélkül, hogy a kétféle jelentés elkülönülten kapcsolódott volna a hangzováltó pár tagjaihoz.

Vagyis az ugor nyelvi közösség nem használta fel ezt a hangbeli lehetőséget jelentés-különbségek kifejezésére. Ennek ellenére a szócsalád újabb fontos bizonyítéka az ugor kor fejlettebb, elvontabb gondolkodásmódjának. — 3. Ha a szófejtés és a hangtani viszonyok értelmezése helyes, a mai alakok ugor magánhangzó-váltás nyomait őrzik. A hangzó-váltás azonban nem palatoveláris volt, hanem a veláris soron belül történt, alsó és felső nyelvéllás közt. Hogy e hangzóváltásnak volt-e valami alaktani, mondattani vagy jelentéstani szerepe,²⁷ vagy esetleg csupán nyelvjárási különbségek tükröződése — az egyelőre nem dönthető el.

„A nyelvi elemek — mondja V. V. VINOGRADOV — amelyek a nyelvfejlődés belső törvényeinek érvényesülése következtében valamely időszakban történetileg kialakultak, szerkezeti kölcsönhatásukban véve őket, meghatározzák az illető nyelv egymást követő minőségi változásainak jellegét és irányát, amelyeket a gondolkodás fejlődése, a nép megismerő tevékenységének sikereiben való gazdagodása, a társadalom tagjai közötti érintkezés formáinak bonyolultabbá válása és gyarapodása idézett elő.”²⁸ — Egy ilyen ősi nyelv szerkezeti elemnek, a hangzó-váltásnak szerepére próbáltam rámutatni ebben a dolgozatban, főleg abból a szempontból: hogyan használja fel a nyelvi közösség a hangzó-váltással nyert új kifejezési lehetőséget új tudattartalmak közlésére. A felmerült kérdések mind a nyelvfejlődés belső törvényszerűségének kérdései, s a legszorosabb kapcsolatban állnak a nyelvi kifejezés és gondolkodás összefüggésének kérdésével. Való, hogy többnyire igen nehéz ennek az ősi gondolati-nyelvi folyamatnak a párhuzamosságát és kisebb-nagyobb mértékű tudatosságát fölfedni, elsősorban azért, mert a mai ember képzettársítási módja lényegileg különbözik a nyelvet létrehozó társadalmak emberének képzettársítási módjától. Kétségtelen tehát, hogy az ilyen irányú kutatások könnyen válhatnak egyéni elgondolások (esetleg módszeres) tévedéseivé. Azonban „végzetes volna, ha a tévedés lehetőségétől való félelmünkben nem mernénk többé keresni az igazságot.”²⁹

1952 november

SZ. KISPÁL MAGDOLNA

²⁷ KARJALAINEN (OL. 243) és STEINITZ (Ostj. Vok. 98) határozottan paradigmikus váltakozásról beszél, KANNISTO (Wog. Vok. 130 k.) szerint azonban az is lehet, hogy csak ugyanazon szónak párhuzamos, vokalizmusban eltérő alakjairól van szó, melyek használata esetleg, ha nem is mindig, különböző mondatfonetikai helyzetekkel volt kapcsolatos.

²⁸ V. V. VINOGRADOV: A nyelvfejlődés belső törvényeinek fogalma a marxista nyelvtudomány általános rendszerében. NyIK. III, 279. — A kiemelés tőlem való.

²⁹ P. RAVILA: Suomalais-ugrilaiset kielet ja yleinen kielitiede, Vir. 1949: 6. l.